

Uppsatsen är publicerad på internet av
projektet öländska resor

Arkeologi 40 p

Kultplatsernas kontinuitet

från

hednisk till kristen tid på Öland

av

Maria Brynielsson

ABSTRAKT

Uppsatsens syfte är att försöka se om det finns kontinuitet i valet av hedniska och kristna kultplatser på Öland. Ganska snabbt insåg jag att det fanns mycket material som behandlade Ölands förhistoria, både fornregister, sockenböcker och annan litteratur. Mycket av materialet har funnits tillgängligt på Kalmar Länsmuseum men jag har också lånat böcker på Stadsbiblioteket i Kalmar. Jag har alltså gjort en ren litteraturstudie för att få svar på min frågeställning. Efter omfattande läsning kan jag konstatera att det finns kultplatskontinuitet på Öland vid övergången mellan hednisk och kristen tro. Över hälften av Ölands 34 kyrkor ligger nämligen på eller i anslutning till förhistoriska kultplatser. Många är placerade på järnåldersgravfält och/eller intill eller på källor. Arkeologiska utgrävningar, som har gjorts vid några av kyrkorna, har även visat upp fynd av djurben vilket tyder på offerkult. Två kyrkor ligger på troliga centralplatser avsides från den forntida bebyggelsen. Alla kyrkorna är dock inte placerade i områden som tyder på kult, vilket kan ha flera olika anledningar. Kanske har inte några arkeologiska utgrävningar genomförts i området eller kan kult lämningarna helt ha förstörts av nyare byggnation eller jordbruk. Det kan också vara så att man helt enkelt bytte kultplats och inte behöll kultplatskontinuiteten här.

INNEHÅLL

1. INTRODUKTION.....	4
2. BAKGRUND.....	4
2.1 Forskningsproblematik	5
2.1.1 Källmaterial som finns att tolka.....	5
2.2 Vad är religiös kult?.....	6
2.2.1 Byggnader för kult?.....	7
2.3 Fabechs teori.....	7
2.4 De förhistoriska religionerna.....	8
2.5 Övergången till den kristna tron.....	9
3. FRÅGESTÄLLNING.....	10
4. RESULTAT.....	10
4.1 Kyrkor med offerkällor	10
4.2 Kyrkor och järnåldersgravfält.....	11
4.3 Kyrkor med tecken på offerkult.....	13
4.4 Centralplatser och kyrkans placering	14
5. DISKUSSION.....	15
REFERENSLISTA.....	17

1. INTRODUKTION

Jag har alltid fascinerats av kultens och religionens inverkan på människans liv genom historien. Det var därför ganska naturligt för mig att välja ett område som berörde detta, nämligen kontinuitet i kultplatser. För att inte ämnet skulle bli för stort valde jag att titta på övergången mellan hednisk och kristen tid och eftersom jag bor på Öland föll det sig naturligt att begränsa sig till detta område. Öland är väl avgränsat och har genomarbetats ganska noga av arkeologer under hela 1900-talet. Anledningen till detta kan vara att många av gravfälten och andra fornlämningar har varit lätta att hitta, eftersom de har varit väl synliga i markytan. När jag började leta efter material till denna uppsats fann jag alltså att det fanns ganska mycket material skrivet om Ölands fornhistoria. Många socknar har producerat egna sockenböcker, där bl.a. förhistoriska lämningar i socknen tas upp tillsammans med många andra intressanta fakta om kyrka, ortnamn, byar mm. Ragnhild Boström har, åt Riksantikvarieämbetet och kungliga vitterhets historie- och antikvitetsakademi, utgivit en rad böcker där hon har inventerat öländska kyrkor mycket grundligt. Fornlämningsregistret och annan relevant litteratur har funnits tillgänglig för mig på Kalmar länsmuseum. Jag hade alltså mycket litteratur som berörde min frågeställning och därför valde jag att basera min uppsats helt på litteraturundersökning.

2. BAKGRUND

Människan har, ända sedan stenåldern, haft föreställningar om högre makter som bestämmer över hur livet på jorden ska vara. Man har också alltid trott att det gick att kommunicera med dessa makter genom riter och kulthandlingar av olika slag. Den fornskandinaviska religionen var polyteistisk, dvs innehöll många olika gudar ex Oden, Tor, Frej och Freja. Det fanns också många mytologiska väsen som man inte fick förarga, ex nornor, valkyrior, alver och dvärgar. Frukthet och god årsväxt var troligtvis det viktigaste, för den enskilde människan, att be om eftersom man var jordbrukare. Man får inte glömma att den fornskandinaviska religionen hela tiden förändrades och påverkades av nya idéer. Exempelvis borde den vikingatida religionen under sen järnålder ha påverkats av kristendomen (Gräslund 1996:58ff). Det fanns säkert också regionala skillnader när det gällde kulthandlingar och tillbedjande av gudar.

2.1 Forskningsproblematik

Många arkeologer som har inriktat sig på att studera sakrala artefakter har tidigare blivit mötta med skepsis och misstro. Det har inte varit accepterat att frångå skriftliga källor och istället grunda sig på arkeologiskt material. Tillgången på trovärdiga och förlitliga skriftliga källor från förhistorisk tid är ju som bekant inte många. Till mångas lättnad har dock inställningen till det sakrala materialet inom arkeologin börjat förändras något, både för religionshistoriker och arkeologer. Detta har gjort att många har börjat inrikta sig på att studera och forska om förhistoriska religioner och dess lämningar i kulturlandskapet (Johansen 1989:7ff).

2.1.1 Källmaterial som finns att tolka

Källmaterial om fornskandinavisk kult kan delas in i två grupper, direkta och indirekta källor. Direkta källor är texter, föremål och konstruktioner som skapats och använts av de människor som levde i den gamla kulturen. Indirekta källor omfattar alla typer av källmaterial. Det finns inte många direkta skriftliga källor som ger information om fornskandinavisk religion, endast ett fåtal runinskrifter (Hultgård 1996:25ff).

I Hultgårds artikel (1996) "Fornskandinavisk kult- finns det skriftliga källor?" på sidan 28 och framåt kan man läsa att det i direkta källor som eddakväden och skaldedikter, som handlar om mytologiska ämnen och kultiska förhållanden om den gamla tron, förekommer tre termer som man tror betecknar heliga platser eller kultplatser: vi, harg och hov. Harg och hov verkar stå för kultbyggnader av något slag. Harg betyder ursprungligen "klippa, markerad berghäll, ansamling av stenblock" (Hultgård 1996:31). Hov har tolkats både som en höjd i terrängen men också som storgård och kultplats men man tror att den övergripande betydelsen är samlingsplats med central betydelse i en bygd eller region. Vi är en gammal religiös term för helig plats, helgedom och förekommer i skrifterna som en benämning för gudarnas boning eller kultplatser (Hultgård 1996:29ff).

Av många har den materiella kulturen uppfattats som aktiva symboler, vilka är resultatet av medvetna handlingar. Symbolerna skulle alltså inte vara en spegelbild av samhället utan ett resultat av strategier och mål vars budskap måste tolkas för att bli förstått. Den materiella kulturen kan då vara en ideologisk reflektion över samhället. Olika samhällen har olika

ideologier och därför är det viktigt att tänka på att också symbolerna kan ha haft många olika betydelser beroende på i vilket sammanhang de uppträder (Åkersten 1996:122ff).

Troligtvis har människan alltid velat dela in saker i olika grupper, ex liv/död och sakralt/profant. Man har haft ett behov av att organisera och strukturera för att få kontroll över tillvaron. Inom religionen kan man göra detta genom att sätta gränser mellan heligt och profant för att på något sätt markera de olika världarnas existens. Inom de direkta källorna kan man t.ex. ta megalitgravarna vars stenavgränsning kan symbolisera en helig gräns mot det vardagliga livet (Åkersten 1996:129).

2.2 Vad är religiös kult?

Offerhandlingar och offerdepåer är material som tyder på religiös aktivitet. Det är dock svårt att bevisa profana och religiösa aktiviteter när det gäller offerdepåer eftersom de kan uppkomma av olika anledningar. Man har därför försökt att dela in depåfynden i skattefynd och religiöst betingade fynd (Stjernquist 1989:57). Enligt Berta Stjernquist (1989:58) finns vissa kriterier som kultplatserna måste uppfylla med kvalificerade föremål och fyndomständigheter.

1. Enstaka föremål, t.ex. kultfigurer, ej i kombination med benmaterial är kvalificerade föremål.
2. Enstaka eller ett antal föremål av annan karaktär än under punkt 1 är ej kvalificerade föremål.
3. Vid upprepade tillfällen nedlagda föremål av icke kvalificerad art, inte i kombination med benmaterial är kvalificerade fyndomständigheter.
4. Föremål och anläggningar vid källa eller annan säregen fyndplats är kvalificerade fyndomständigheter.
5. Å ena sidan föremål kombinerade med ben av djur och människa, å andra sidan ben av människa och djur, i bestämda grupperingar är kvalificerade fyndomständigheter.

Till fyndomständigheterna måste man också räkna fyndplatsens karaktär eftersom säregna fyndplatser drog till sig intresse och ibland blev heliga, t.ex. källor, klyftor, bergstoppar och ovanliga stenar. Stjernqvist skriver också om olika kriterier för offerplatser (1989:59)

1. Upprepad handling av nedläggningar som inte går att förklara på annan sätt.

- medvetna nedläggningar, ej tappade saker, avfall eller kvarlämnade föremål vid flyttning. Det kan vara ett individuellt eller gemensamt offer.
- Nedläggningen behöver ej ha med offer att göra utan snarare magi men ur magi kan offer uppstå.
- Gemensamma offer kan ha en speciell karaktär, ex människooffer som har tolkats som en kollektiv manifestation.

2. Platser med säregen karaktär väljs ut som helig plats, ex källor och klyftor. Människan kanske trodde att makterna var närvarande här.

3. Symboler som kan tolkas för mitten, ex ett berg som är så högt att det "når" till himmeln.

Upprepad handling är det bästa belägget för en offerplats. Det finns dock svårtolkade depåfynd som kan ha haft med religion och offer att göra, trots att de inte uppfyller kriterierna (Stjernquist 1989:64ff).

2.2.1 Byggnader för kult?

Länge har det först diskussioner om det överhuvudtaget har funnits byggnader avsedda för kult. Många har menat att den förkristna kulten hade heliga platser där de genomförde sina heliga riter under bar himmel. Uppgifterna om kulthusen anses av dessa vara alldeles för osäkra och påverkade av kristendomen (Nielsen 1996:95). Man har även diskuterat kultplatskontinuitet från förkristen tid till kristendomens införande, huruvida kyrkorna byggdes på platser som varit tidigare kultplatser eller om marken ägdes av en storman.

2.3 Fabechs teori

I Sundqvists artikel (1996), på sidan 69 och framåt, kan man läsa om Fabechs teori om kulten under yngre järnålder. Traditionen att lägga offer på mossar och i våtmarker på avsides platser ska, enligt denna teori, ha brutits under 500-talet i Skandinavien. Offer och riter ska i fortsättningen ha utförts vid platser som man betraktar som tidiga härskarsäten och kultorter. Samtidigt som kultplatserna fick annan karaktär tror man att det skedde en övergång från fruktbarhetsgudar till krigiska asagudar. Det stora religionsskiftet skedde alltså inte i.o.m kristendomens införande, utan var alltså en process som hade pågått sedan folkvandringstid då man övergav de gamla offerplatserna, som haft tusenårig kontinuitet. I Skedemosse på Öland, i Bredsättra socken, hittades en offerplats som vid utgrävningarna

visade sig vara en av Skandinaviens största. Människor, djur, smycken, vapen och mycket mer har offrats på den här platsen. Man tror att Skedemosse kan ha varit Ölands centrala kultplats (Hagberg 1987:179). Fyndmängden visar att man har offrat i mossen under lång tid, från strax efter Kr f fram till omkring år 500 då offrandet här upphörde (Öland I 1948:387, Palm B 1987:20). Detta stämmer väl in med Fabechs teori om det stora religionsskiftet vid ca 500 e.Kr., då man istället övergick till att, t.ex. offra guldgubbar på de egna boplatserna. Aristokratin skulle enligt denna teori ha fått så stor makt under folkvandringstiden att de kunde styra kulten. På kontinenten var de första kyrkorna en privatpersons egendom eftersom de uppfördes och ägdes av stormän och kungar (Nielsen 1996:97).

2.4 De förhistoriska religionerna

I Snorre Sturlasons "Edda" beskrivs världsträdet Yggdrasil, som var en ask. Asken var nämligen det största och bästa av alla träd. I trädet levde olika varelser ex fyra hjortar som betade på barken och en get och en hjort som båda betade dess blad (Iregren 1989:130). Inom asatron var Oden vishetens, stridens och dödens gud. Offerbloten var kopplad till Odens sätt att förvärva hemlig kunskap och visdom. Vanligast var att man offrade djur (Hagerman 1997:42). Hedniska sammankomster med offer till gudarna sk blot och andra fester skedde oftast under bar himmel men man tror att det även förekom kult i hallbyggnader (Hagerman 1997:193ff) men detta är väldigt omdiskuterat. Lundar och vattenkällor brukar man ofta sätta i samband med offerplatser. Troligt är att bloten förekom på en plats där många människor kunde samlas, och där man också brukade ha tingsförhandlingar och varuutbyten. Man tror att blodet från den offrade samlades i vissa skålar, stänktes på omgivande träd eller på hallens väggar, på altaret och på folket. Rusdrycken var ett sakrament där man såg den döde och uppstående Oden som närvarande i mjödet. Genom att dricka tillsammans blev man delaktig med gudarna och i deras mystik (Hagerman 1997:43). Man kan, i detta tankesätt, se en tydlig koppling till kristendomen där Jesus anses vara närvarande i nattvardsvinet.

Adam av Bremen har skildrat i sin bok "Hamburgstiftet och dess biskopar", som skrevs i slutet av 1000-talet, helgedomen och blotgillet i Uppsala. Vid offerfesterna skall man ha offrat nio av varje levande manligt kön ex hund, häst och människa. Kropparna hängdes upp

i en lund nära templet där varje träd ansågs ha gudomlig kraft efter kropparnas död och förruttnande (Nielsen 1996:101).

2.5 Övergången till den kristna tron

Missionen började på 800-talet men redan under 500-talet startade alltså den process som ledde till att samhället kristnades. För människorna var det nog inte några problem att ta till sig den nya religionen eftersom det bara blev ännu en gud att dyrka. Det svåra var nog först när Kristus skulle vara den ende guden (Åqvist 1996:117). Samhället styrdes av en aristokrati och utan deras godkännande hade det varit svårt att genomdriva missionen. Den kristna kulturen var dock fördelaktig för många hövdingar eftersom kyrkan, med ritualer, predikningar och välsignelser, kunde ge dem makten över de vanliga människorna. Många, som hade varit utomlands och rest, hade sett kristna kungar som hade stor makt genom att förvara rikedomar i den kristne gudens kyrkor och kloster. Missionstidens biskopar och präster hade alltså inte bara beskydd av Gud, utan också från de jordiska härskare som blivit kristnade (Hagerman 1997:191ff).

Man kan inte sätta tidsgränsen för Skandinavien kristnande till ca år 1000 eftersom den gamla religionen var levande i olika regioner ända in på 1100-talet (Hultgård 1996:26). Hedendomen och den tidiga kristendomen levde alltså sida vid sida med varandra under flera hundra år. De påminner också till viss del om varandra eftersom några kulhandlingar från hedendomen togs upp i kristendomen, t.ex. processioner och votivkult. Med votivkult menas att man offrade för att få skydd på färden så att man kom hem oskadad. I många kyrkor hänger skänkta votivskepp från, ex fiskare med denna anledning. Gravmaterial från övergången mellan hedendom och kristendom kan ibland vara svårtolkat. Om det finns gravar inom ett begränsat område med en viss gravtätthet har detta tolkats som en invigd kristen begravningsplats. Gravarna som verkar vara kristna kan dock innehålla rikliga gravgåvor vilket inte tillhörde det kristna handlingssättet. I sydöstra Estland förekom gårdsgravfält med rikliga gravgåvor ända fram till 1700-talet och man har sett dessa som representanter för ett mellanting mellan hedniskt och kristet gravskick (Åqvist 1996:108).

På Öland har man hittat runstenar med kristna kors från 1000-talet. Detta talar för att det redan då fanns resta kyrkor här. Resterna av de första kyrkorna är dock inte så lätta att finna

eftersom de troligtvis var enkla små träbyggnader med väggar av resta plankor, sk stavkyrkor (Boström 1982:3).

3. FRÅGESTÄLLNING

Har det funnits kontinuitet mellan hedniska och kristna kultplatser på Öland?

4. RESULTAT

4.1 Kyrkor med offerkällor

Bynamnet Vi tyder på att det fanns en hednisk kultplats här i förhistorisk tid. Vi betyder, helig plats, helgedom. Kyrkan placerades dock inte här utan lite längre österut vid en offerkälla som troligtvis gett namn åt området, Källa. Sydöst om kyrkan, nära Östersjön, ligger en vattenkälla som nuförtiden kallas S:t Olofs källa. Detta tror man dock inte är den ursprungliga S:t Olofs källa, utan det var istället den nu igenväxta brunnen som ligger i kyrkogårdens nordvästra hörn. Denna källa upptäcktes 1960 och är ca 1 m i diameter och kringstätt med kalkstensflisor. Kanske var det en offerkälla från hednisk tid som sedan övertogs av de kristna. En stark källåder finns även under golvet i långhusets västra del vilket tyder på att det fanns ännu en brunn inne i kyrkan. Hamnen som finns i Källa var en förutsättning för att många människor kunde samlas här och vallfärda till den heliga källan (Boström 1969:283-292). Vid Vi alvar byggdes, vid slutet av 1800-talet, Källa nya kyrka. Sydöst om denna kyrka ligger ett stort gravfält med 328 synliga fornlämningar. Området domineras av domarringar vilka pekar på att Källa var ett religiöst centrum under forntiden (Palm 1988:6-27). Öster om den nya kyrkan står en rest häll, sk Tingsten eller Zechielsflisan av grå kalksten. Den har inte någon inskrift men på dess östra sida finns en fördjupning som påminner om en handflata. Sägner påstår att detta är ett avtryck av jättinnan Zechiels hand. Man har dock inte kunnat datera den (Boström 1969:283).

I Runstens gamla kyrka skall man, vid rivningen, ha funnit en 4 1/2 alnar djup brunn innanför den västra dörren. I Böda hittade man, när gravstenarna skulle flyttas ut, vid

ombyggnationen 1802-03, en källa i koret med så starkt flöde att den var mycket svår att fylla igen (Palm, Landin,.1949:160, Boström 1968:97f). Enligt tradition fanns det tidigare en offerkälla i ängen väster om Gärdslösa kyrka men av denna finns det nu inte några spår (Boström 1978:12). I Bredsättra socken finns S:t Britas kapell på en udde vid Östersjön. I kyrkogårdens sydöstra hörn ligger S:t Britas brunn som alltid har varit känd för sitt klara vatten. Detta var från början en hednisk offerkälla som sedan i kristen tid "döptes" med helgonnamnet Brita (Andersson, Eklöf,. 1997:37). På kyrkogården i Långlöt, öster om koret, fanns en källa som troligtvis har haft en hednisk funktion. Ända in på 1820-talet berättas det om ungdomar som samlades här på midsommarnatten till prästens förskräckelse och avsky. Kanske var det en tradition som omedvetet levde kvar (Palm 1970:7).

Kontinuiteten i källornas helighet kanske låg i att den hedniska källans vatten övergick till att bli dopets heliga vatten för de kristna (Palm, Landin,.1949:161).

Alla kyrkorna på Öland genomgick omfattande förändringar vid 1800-talets slut, då de medeltida kyrkorna förändrades till att bli sk Tegnèrlador. Dessa ombyggnationer och rivningar gör att det idag ofta inte finns några rester av de gamla brunnarna.

4.2 Kyrkor och järnåldersgravfält

Ett stort fornlämningsområde gravfält sträcker sig från Folkeslunda i söder upp mot Långlöts kyrka. Detta har använts från 200-300-talet fram till 1000-talets slut (Palm 1970:18ff, Boström 1973:9). Det verkar som om det hedniska gravfältet ansluter till, och övergå i den kristna kyrkogården. Vid en kyrkorestaurering, som genomfördes på 1930-talet, skall man ha sett flera hällkistor, från järnåldern och vikingatiden, under kyrkans golv. Räpplinge kyrka ligger också på ett förhistoriskt gravfält med bl.a. gravar från vikingatiden. Precis öster om kyrkan ligger Tingsbacken med mindre förhöjningar som man tror kan vara gravar. Namnet och gravarna tyder på att kyrkans placering med omnejd var av stor betydelse i bygden (Karlsson 1990:7, 61). Norr om Gärdslösa kyrka finns ett ca 600m långt gravfält från vikingatid, som nu är söndergrävt av en grustäckt. Endast ett tiotal resta stenar och en hög är några synliga delar av fältet som finns kvar (Beskow- Sjöberg. 1987:294).

Ortnamnet Alböke tyder på att området har haft betydelse för den hedniska kulturen. Al betyder nämligen helig och böke betyder bokskog. Namnet kan alltså stå för den heliga bokskogen eller boklundan. Tecken på kult har man hittat i sydvästra delen av Alböke kyrkogård där många hällkistor av stenflis har framkommit vilket visar att kyrkan är placerad på ett järnåldersgravfält (Lundkvist 1951:9-99). Sydost om Persnäs kyrkby finns ett gravfält som undersöktes 1890. Man hittade då flera fynd som daterades till vikingatiden (Lundgren, Oxhagen, 1997:5). Nordväst om Resmo kyrka finns en domarring och två resta stenar som sannolikt är gravar från yngre järnåldern. I socknen finns också, de för Öland unika gånggrifterna från stenåldern, en vid kyrkan och tre i Mysinge. 500 meter väster om kyrkan låg en källa där man troligtvis har offrat. Inga arkeologiska undersökningar har dock gjorts där och nu används den som kommunal vattentäkt (Boström 1988:9ff).

Strax nordost om Kastlösa kyrka finns en i markytan synlig hällkista och en rest sten. Lite längre norrut, ca 100 meter från kyrkan, har man hittat tre skelettgravar (Hagberg, 1996:46). I Bredsättra socken har man hittat gravfält, från äldre romersk järnålder, vid byarna Gåtebo och Bo, som ligger söder om kyrkan, och Ormöga som ligger norr om kyrkan. Det är inte osannolikt att dessa gravfält en gång i tiden har hängt samman i ett enda stort gravfält (Boström 1980:11). Öster om Norra Möckleby kyrka ligger en åsrygg där sju bautastenar har stått resta. De kan ha hängt ihop med gravfältet som finns väster om kyrkan. 1956 gjordes utgrävningar på åsen öster om kyrkan. Man hittade bl.a. en hällkista ca 250 m öster om kyrkans östra gavel. Fynd har hittats från hela åsen i kyrkogården och på prästgården och man tror att de kommer från förstörda gravar i åsgravfältet som börjar väster om kyrkan och sträcker sig 1 km åt sydost (Palm 1978:19ff).

Numera finns inga synliga spår av gravar eller gravfält i Hulterstads kyrkas närhet men många fornsaker uppges vara funna här. 1978 hittade man, vid gravgrävning, en två meter lång hällkista på kyrkogården som dock täcktes över utan undersökning (Hagberg, 1996:317). 1947 hittades en hällkista ca 300 m söder om Vickleby kyrka och 2 km norr om kyrkan undersöktes 1951 en hällkista vid landsvägen. Endast skelettfragment påträffades. 1973 undersöktes en hällkista från yngre stenåldern ett par hundra meter norr om kyrkan. Den innehöll skelett av tre individer: en man, en kvinna och ett barn. På samma plats hittade man en järnåldersgrav. Troligtvis har detta en gång varit ett stort sammanhängande gravfält som senare tidens bebyggelse har förstört (Boström 1983:9f, Hagberg, 1996:23).

Även vid Gräsgårds kyrka och vid den intilliggande skolan har man hittat många hällkistor som ingår i ett numera förstört gravfält (Holdar 1993:49ff). Både Gårdby och Sandby kyrka ligger i områden med många fornlämningar, ex runstenar och hällkistor (Palm 1972:41ff). Söder om Gårdby kyrka ligger två stora gravfält som visar fynd från både yngre och äldre järnålder. Området är sedan länge skadat av en grustäckt (Hagberg, 1991:435). Ett stort fornlämningsområde har funnits där man nu ser en stor grusgrop, strax väster om Algutsrums kyrka. Detta gravfält förstördes vid sekelskiftet när man började ta grus här. Än idag finns dock några resta stenar kvar söder om gropen och genom utgrävningar som man har gjort vet man att platsen användes kontinuerligt för begravingar från stenåldern fram till kristendomens införande (Palm 1985:22).

Otaliga fynd som gjorts av överplöjda gravar längs hela Ölands landborgskanter och föremål tillvaratagna vid grushämning och byggnation, visar att många tidigare stora sammanhängande gravfält har uppsplittrats i flera mindre gravfält eller helt utplånats bl.a. p.g.a. nybyggnation eller odling på 1800- och 1900- talen (Hagberg, 1991:145).

4.3 Kyrka med tecken på offerkult

Enligt Ahlqvists skildringar fann man 1803, när Hulterstads kyrka skulle byggas om, i kormurens södra sida två igenfyllda och övermurade spisar eller offerugnar. Dessa innehöll aska och kol efter brända djurben varav en skalle vars horn visade att det var ett lam eller får som man hade bränt. Ahlqvist menade att man, med detta som bakgrund, även kunde se den första kyrkan i Hulterstad som offerkyrka (Palm, Landin, 1949:169).

Till skillnad mot de flesta andra kyrkorna på Öland ligger Glömminge kyrka lite undagömt nedanför landborgskanten. Anledningen till att man valde den här platsen kan vara att den blev byggd vid en hednisk kultplats, på så sätt fördes dess tradition som samlingspunkt vidare (Palm 1990:6). En gammal sägen berättar om "Odens gata" mellan en offerkälla som låg här och järnåldersgårdarna i Kampäng, sydost om kyrkan. Enligt sägen red Oden till dammen eller källan för att vattna sina hästar (Palm 1949:61). Forskaren William Andersson framförde på 1930-talet, med bl.a. denna sägen som bakgrund, tankarna om att kyrkan skulle ligga på samma plats som en gammal hednisk hästkult. När kyrkans golv lades om 1931 schaktades jord undan varvid man hittade ett gammalt lager av ekplankor och i kulturlagret

hittade man nämligen flera hästtänder. Andersson hänvisade också till att liknande ritter hade förekommit även senare under historisk tid, t.ex. Stefans- och Ulriksritter, då man riddit till någon helig plats t.ex. kyrka eller kapell (Palm 1949:62). Den första kyrkan, en stavkyrka, byggdes sannolikt här redan på 1000-talet.

Många förhistoriska gudar har lämnat sina spår i många ortnamn. Torslunda och Torslund är två öländska exempel på detta. Torslund anses ha varit en helig lund där man offrade till Tor. Torslunda kyrka byggdes nära denna gamla kultplats, eftersom platsen troligtvis var helig sedan tidigare (Palm G, Alvgrim G., 1988:76).

4.4 Centralplatser på Öland

Jan-Erik Fallgren skriver i Högby sockenbok (Bengtsson, Wikesjö., 1996:92ff) om att ting och kult var intimt förknippade med varandra under förhistorien och man tror att de lagkunniga var samma personer som ledde kulten och hade ansvar för de religiösa sammankomsterna. Han diskuterar vidare att sakrala namn ex Vi, Hult och Hov ofta förekommer tillsammans med tingsplatsnamn på Öland och ibland också vid förhistoriska hamnar. Finns stora gravfält i anslutning till hamnen och en medeltida kyrka eller kapell pekar detta på att hamnen hade en central betydelse. Ofta hittas också silverskatter och rika gravgåvor i dessa områden vilket även det tyder på hamnens betydelse som centralplats för handelskontakter. Högby och Köping är två öländska orter som uppvisar tydliga tecken på att ha varit förhistoriska centralplatser med viktiga hamnar för handel och långväga kontakter. Kring Högby kyrka ner mot Högby hamn i Torslund och Boudden finns antingen två eller ett sammanhängande gravfält från äldre järnåldern (Bengtsson, Wikesjö m.fl. 1996:85).

Under vikingatiden fanns en av Ölands viktigaste hamnar i Köpingsvik vilket ortnamnet visar, köp-platsen (Palm, Landin.,1948:394). Arkeologiska undersökningar som gjorts i Köping visar att det var ett tätbebyggt samhälle under yngre stenålder och vikingatid/medeltid. Den grunda Köpingsviken var mycket lämplig som hamn för vikingarnas fartyg. Flera fynd visar på långväga handelskontakter. Köping kyrka ligger inte vid någon av socknens byar utan istället ovanför stranden i anslutning till den handelsort som fanns vid Köpingsviken när kyrkan byggdes. Söder om kyrkan skall det, enligt

Hadorphs reseanteckningar från 1673 (Boström 1966:17), ha funnits en brunn som användes av marknadsplatsens handelsmän. En tingsflisa står fortfarande på en kulle söder om kyrkan. På kyrkogårdens norra del fanns en brunn förr i tiden (Boström 1977:9ff). Det har legat en tidigkristen begravningsplats inom den nuvarande kyrkogården. Vid schaktgrävning i en av kyrkogårdsgångarna hittade man nämligen en murad kista med skelett. Även fragment av runristade eskilstunakistor från 1000-talet har hittats (Johnson & Schulze 1990:48). Flera fyndlösa skelettgravar har påträffats i kyrkans närhet, senast våren 1986 strax nordväst om kyrkan (Beskow-Sjöberg 1987:136).

5 DISKUSSION

När jag började arbeta med den här uppsatsen ställde jag mig en öppen fråga. Fanns det några belägg för kontinuitet i valet av hedniska och kristna kultplatser på Öland? När jag läste olika faktaböcker förstod jag att diskussionen, om sakrala och profana fynd, tidigare varit mycket känslig och därför finns det inte så många tolkningar inom detta område. Att behandla detta ämne utan några samtida skriftliga källor att stödja sig på har alltså tidigare inte varit accepterat. Detta förvånar mig lite eftersom jag, efter mycket sökande i sockenböcker, fornregister och annan litteratur, har funnit att kontinuiteten är uppenbar mellan hednisk och kristen tid när det gäller valet av kultplatser på Öland. Ortnamnens betydelse och fornhistoriska innebörd får man inte glömma. Jag har upptäckt att det kan vara dessa ortnamn som visar var man ska leta efter gamla kult- och offerplatser. De kan berätta mer än man tror.

Jag har sett att det finns några olika kategorier av platskontinuitet i den förhistoriska människans val av kultplats och den kristna människans val att placera sina kyrkor på Öland. Många öländska kyrkor ligger placerade rakt ovanpå järnåldersgravfält. Hällkistor som hittas på och runt kyrkogårdarna är inte ovanligt. Det finns kyrkor som har placerats ovanpå eller intill källor, vilka man tror är gamla hedniska offerkällor. Kontinuiteten har funnits kvar i källans helighet eftersom många av dessa källor också har blivit helgade inom den kristna kyrkan, t.ex. St Olofs källa i Källa. De kristna kanske såg källan som dopets heliga vatten. Vid några arkeologiska utgrävningar av kyrkor på Öland har man hittat fynd som tyder på offerkult under förhistorisk tid. Det finns även kyrkor som inte är placerade i de gamla

byarna utan istället ligger vid den förhistoriska centralplatsen. Kanske var det en, för området, viktig handelsplats, exempelvis vikingatidens Köping.

Orsakerna till kyrkornas placering på gamla kultplatser kan man spekulera om. Kanske ville den kristna kyrkan förhindra utövandet av asatron genom att "förstöra" den gamla kultplatsen genom att bygga kyrkan där. En annan förklaring kan vara att man ville ha kyrkan i närheten av bebyggelsen men också att det var en plats med äldre betydelse, exempelvis som samlingspunkt för ting och kult. En plats som redan var helig förblev på det här sättet helig för människorna och på så vis blev det kanske lättare att övergå till tron på vite krist.

Ortnamnens betydelse och fornhistoriska innebörd får man inte glömma. Det kan vara dessa ortnamn som visar var man ska leta efter gamla kult- och offerplatser. De kanske berättar mer än man kan tro.

REFERENSER

- Andersson, B, Eklöf I.,(red.), 1997. *Bredsättra sockenbok*. Oskarshamn.
- Bengtsson, B-Å, Wikesjö B, Martinsson S & Jonzon L.(red.), 1996. *Högby socken på Öland*. Borgholm.
- Beskow-Sjöberg, M. 1987. *Ölands järnåldersgravfält volym I*. Kalmar.
- Boström, R. 1966. *Ölands kyrkor: Inledning*. Stockholm.
- Boström, R. 1968. *Böda och S:t Olof*. Uppsala.
- Boström, R. 1969. *Källa kyrkor*. Uppsala.
- Boström, R. 1973. *Kastlösa kyrkor*. Uppsala.
- Boström, R. 1977. *Köpings kyrkor*. Uppsala.
- Boström, R. 1978. *Gärdslösa kyrkor*. Uppsala.
- Boström, R. 1980. *Bredsättra kyrkor*. Uppsala.
- Boström, R. 1982. *Ölands kyrkor*. Uddevalla.
- Boström, R. 1983. *Vickleby kyrka*. Borås.
- Boström, R. 1988. *Resmo kyrka*. Borås.
- Gräslund, A-S. 1996. Religionsskiftet ur ett kvinnoperspektiv. I: Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Linköping.
- Hagberg, U-E. 1987. Öland. I: Janson S & Lundberg E.B. (red.), *Med arkeologen Sverige runt*. Stockholm.
- Hagberg, U-E, Stjernqvist B & Rasch M. (red.), 1991. *Ölands järnåldersgravfält volym III*. Kalmar.
- Hagberg, U-E, Stjernqvist B & Rasch M. (red.), 1996. *Ölands järnåldersgravfält III*. Borgholm.
- Hagerman, M. 1997. *Spåren av kungens män- om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*. Stockholm.
- Holdar, C-G. (red.) 1993. *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult- finns det skriftliga källor? I: Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Linköping.
- Iregren, E. 1989. Under Frösö kyrka- ben från en vikingatida offerlund? I: Larsson, L. Wyszomirska, B. (red.), *Arkeologi och religion rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. Lund.

- Johansen, Ø. 1989. Arkeologi, religion og kronologiske begrensninger. I: Larsson, L. Wyszomirska, B. (red.), *Arkeologi och religion rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. Lund.
- Johnson, M. & Schulze, H. 1990. *Köpingsvik*. Göteborg.
- Karlsson, R. (red.), 1990. *En bok om Råpplinge*. Borgholm.
- Lundgren, K, Oxhagen R, Sundbom I., (red.), 1997. *Persnäs socken I stenriket*. Borgholm.
- Lundkvist, 1951. *Alböke socken*. Kalmar.
- Nielsen, A-L. 1996. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. I: Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Linköping.
- Palm, A, 1949. *Glömminge*. Lund.
- Palm, B, Landin L & Nordmark O. (red.), 1948-49. *Öland I-II*. Lund.
- Palm, B, (red.), 1970. *Långlöt -Ur en ölandssockens kulturhistoria*. Kalmar.
- Palm, B, (red.), 1972. *En bok om Sandby-Gårdby*. Kalmar.
- Palm, B, (red.), 1978. *Norra Möckleby -En ölandssocken förr och nu*. Kalmar.
- Palm, B, (red.), 1985. *Algutsrum En sockenbeskrivning*. Emmaboda.
- Palm, B, (red.), 1987. *Föra från kust till kust*. Föra hembygdsförening, Borgholm.
- Palm, B, (red.), 1988. *Källa En sockenbeskrivning*. Källa hembygdsförening, Borgholm
- Palm, B, (red.), 1990. *Glömminge En ölandssocken förr och nu*. Borgholm.
- Palm, G. Alvgrim, G. Rudman, L..(red.), *Torslunda II En bygd i förvandling*. Borgholm.
- Stjernquist, B. 1989. Arkeologiskt material som belägg för religion. Tolkningen som problem. I: Larsson, L.Wyszomirska, B. (red.), *Arkeologi och religion rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*. Lund.
- Sundqvist, O. 1996. Härskaren i kulten under yngre järnåldern. I: Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Linköping.
- Wirsell, G. 1952. *Kastlösa sockenhistorik*. Folkbladets civiltryckeri, Umeå.
- Åkersten, E. 1996. Den megalitiska kulten- religionen, samhället och dess symboler. I: Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Linköping.
- Åqvist C. 1996. *Hall och harg- det rituella rummet*. I: Engdal, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Linköping.